

**МИТРОПОЛИТ ДИОНИСИЙ I РАЛИ – КТИТОР
НА СТЕНОПИСИТЕ В ГАЛЕРИЯТА НА ХРАМА
„СВ. АПОСТОЛИ ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В ТЪРНОВГРАД**

Пламен Събев

*ARCHBISHOP DIONYSIUS I RALI – FOUNDER OF
THE MURAL PAINTINGS IN THE GALLERY OF THE CHURCH "ST.
APOSTLES PETER AND PAVEL" IN TARNOVGRAD*

Plamen Sabev

Abstract: *In the present publication, according to the accumulated information and research from previous years, a mural composition is analyzed, which was located above the central entrance, connecting the gallery with the nave of the metropolitan church "St. Apostles Peter and Paul" in Veliko Tarnovo. It depicts a metropolitan, who is festively dressed, presenting a model of a renovated temple in front of the Mother of God with the Christ Child and in the presence of the supreme apostles St. Peter and St. Paul. There are various scholarly theories as to which donor was depicted. Georgi Gerov in one of his articles indicates that this is most likely Dionysius I Ralli Palaeologus. Zarko Zhdrakov and Plamen Orfeev have a different opinion, they believe that it is Metropolitan Ignatius Turnovski. The idea is to trace (in an interdisciplinary method) the possibilities and arguments for the activity of this Metropolitan of Tarn and, in the context of historical and ecclesiastical-political events, once again give an opportunity to reveal his name.*

Unfortunately, the original mural layer (with the inscription and portrait of the founder) did not survive after 1913, due to dampness, it was in a bad state long before the fatal period of the earthquake. Relying on his experience, the researcher Fyodor Uspensky saw, during his visit, only eroded remains of letters and offered a fragmentary reading of the inscription from the composition in question: "[...] KRA... PROS OMOY [...] APOST... EPITAGNS KOMNN PALAIO [ΛΟΓΟ] Δ Ετ ζ(ωτ)'. After a thorough analysis, I arrived at the idea of Georgi Gerov that this is indeed Metropolitan Dionysius I Ralli Palaeologus. He worked on Bulgarian territory from 1580 to 1598, with accumulated experience and self-confidence in the political, spiritual, and scientific circles. In the preserved documents, he is described as a trustee of the Patriarchate of Constantinople and at the same time a protector of the Bulgarian holy places. A photograph in which interesting details of the donation deed are revealed, published in Ouspensky's works from 1901, has been preserved. Thanks to the efforts of an IT specialist at the "Petko R. Slaveykov" National Library, Veliko Tarnovo, in 2023 we made 7 trial variants of scanning the damaged inscription from Ouspensky's book print with different pixelization and meshing.

We achieved a scan of 1200 dpi per pixel. Then, from the visualized material, an attempt was made to read up-to-date:

„...Η ΔΗΣ ΕΗΜΥ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ...

...ΙΚΟΥ[...]ΤΟΣ ΤΧ Τ [...] Α~ΠΑΣ Χ[...]ΆC ΚΟΜΝΗ ° ΠΑΛΑΕΟΛ[ΟΓ] Χ ...

...ΕΝΑΙ ΤΧ [...]Π...Ν...“

In Greek official documents from the 16th century, only one metropolitan is known who added “Παλαιολόγος” to his surname – Διονύσιος Ι Πάλλης. Undoubtedly, the mural portrait of this metropolitan in the Tarnovsky temple corresponds to the trends for official clothing dictated by the Patriarchate of Constantinople. The model of the temple is also interesting because it can be seen that the bars in the windows were made of wrought iron in the shape of double-headed eagles with a Christian cross in the middle. The ornaments themselves on the fronts of the doors also suggest a precise carving. Undoubtedly, the church after the renovation and wall painting looked new, glamorous, and welcoming to the worshipers (1588). In the photograph, it can be seen that the bishop's sakos of Dionysius Raleigh Palaeologus was inscribed with embroidered motifs. The same applies to the omophoria, loincloth, and gauntlets. In addition, I pay special attention to the metropolitan headdress, such is undoubtedly worn by the distinguished representatives of the Patriarchates.

But it is essential to note that during the years of his rule, there were changes and international controversies regarding the correctness of astronomical calculations. Mitrophanes III of Constantinople persistently pushed the idea of rapprochement between Rome and Constantinople through the adoption of a new Gregorian calendar. The Patriarch of Constantinople, Jeremiah II, convened a council in 1583, rejecting the innovations in the Latin calendar. The Patriarch of Jerusalem St. Dositeus testified that at another council, in 1593, a general decision was made that “the new calendar invented by the Latins should be anathema.” The position of Metropolitan Dionysius Raleigh Paleologus of Tarnovsk was essential in this conflict, he was undoubtedly a confidant of the Patriarchate of Constantinople, and for this reason, he was honored to travel in 1591 and personally present a diploma for the recognition of a patriarchal title to the Russian archbishop. In this way, the positions of Orthodoxy were transformed into a great force counteracting the Ottoman Empire and Catholic propaganda. But in earlier periods, remarkably, Pope Gregory XIII personally advocated the teaching activities of Dionysius Raleigh in Ostrog (present-day Ukraine). Naturally, in these early years, there was no occasion for opposition. However, his appointment as the metropolitan of Tarnov was entirely under the auspices of Jeremiah II Tranos. In this sense, the strategy of the Metropolitan of Tarnovo since then has followed the policy of the Patriarchate of Constantinople and in all cases, the right to traditional chronology has been defended. In this sense, not only the founding composition but also the entire calendar, which was written in the gallery of the temple “St. Apostles Peter and Paul”, reflected the views and activities of Dionysius Raleigh Palaeologus.

Keywords: *Dionysius Raleigh Palaeologus, St. Apostles Peter and Paul, Veliko Tarnovo, inscription, mural painting, 16 Century.*

История на проучване

Храмът „Св. Апостоли Петър и Павел“ е издигнат и укрепен паралелно с допълнителни монолитни сгради още по време на Второто българско царство. В него са експонирани за поклонение мощите на светците Йоан Поливорски, Михаил Войн от Потука и Йоан Рилски Чудотворец [Иванова, К. 1971, с. 30–53, Алексиев, Й. 2002, с. 413]. Изобщо целият манастирски комплекс е превърнат в свещена територия, напоена с болярска кръв, съхраняваща българската духовност в мрачните времена на османско управление [Прашков, Л. 1984, с. 41–49]. Личностите, свързани със самата църковна общност през годините, чрез трудолюбие доказват своята християнска любов и преклонение пред българските светини. Митрополити даряват средства, съдействат и поръчват изпълнението на виртуозни стенописи независимо от ликвидирането на Патриаршията и последвалите периоди на затруднения. Известно време обителта процъфтява, но след години, поради липсата на поддръжка на покривната конструкция, стенописите се разпадат. Земетресенията в Търновград още повече допринасят за разрушаване на паметните изображения, а единственият ктиторски надпис, разположен над входа от галерията към нартекса, напълно изчезва. Затова много от изследователите на стенописите днес се натъкват на трудности за точно датиране и идентификация на ктитора.

Съществено за настоящата работа е детайлното проучване на Г-образната галерия към храма „Св. Апостоли Петър и Павел“¹. Макар че се изисква прецизност при установяване на изводи и заключения, тук само ще посоча, че в действителност при обновяването ѝ галерията е снабдена с прозорци, украсена със стенописи и затворена с два входа с дървени врати. Въпреки напрегнатата политическа обстановка и действията на османската власт вероятно под митрополитски контрол са предприети сериозни строителни ремонти: частична подмяна на покривната конструкция, запълване на арковидните пространства с плътен градеж и мазилка, поставяне на дограма. Но кой е митрополитът, задействал своите сили за такава мащабна дейност? За съжаление, липсва Старата кондика на Търновската митрополия, за да почерпим повече конкретни сведения!

Самите първи изследователи, поради липсата на извори, се въздържат от преценка и търсят датировките на стенописите в доста широк времеви диапазон. За съществуването на галерията се споменава още през 1886 г. в трудовете на Васил Берон – „Археологически и исторически издирвания“ [Берон, В. 1886, с. 27]. Старата митрополитска църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ попада в полезрението на друг известен историк – Константин Иречек, но без задълбочени наблюдения [Jireček, K. 1876, с. 310]. Феликс Каниц, според

¹ Настоящият текст е част от планирано мащабно изследване на галерията в митрополитския храм „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. Авторите са представители на Регионален исторически музей – Велико Търново: доцент д-р Евгени Дерменджиев и гл. ас. д-р Пламен Събев.

възможностите си, коментира наличието на ктиторски портрет в галерията на храма, определяйки, че това е „*ein Diakon mit Epitrachilion und goldenem Kleide*“ [Kanitz, F. 1882, с. 281]. Виктор Григорович също влиза в числото на тези ранни проучватели [Григорович, В. 1877, с. 147]. Следват имената на Христо Попконстантинов [Попконстантинов, Х. 1893, с. 7], Фьодор Успенски [Успенски, Ф. 1901, 14], Богдан Филов, [Филов, Б. 1914, 225], Кръстю Миятев [Миятев, К. 1921, с. 84], Андре Грабар [Grabar, A. 1928, pp. 279–280]. В общи линии в много съвременни публикации се повтарят съответните автори и се цитират техните научни трудове, но както вече отбелязах – без наличие на конкретни данни и доказателства. Следва ги друго поколение учени, търсещо отговори относно изписването на галерията: Георги Геров [Геров, Г. 1985, с. 38], Зарко Ждраков и Пламен Орфеев [Ждраков, З., Орфеев, П. 2019, с. 619–653], Цветан Василев [Василев, Ц. 2021, с. 42–50], Хитко Вачев [Вачев, Х. 2002–2003, с. 273], Николай Овчаров [Вачев, Х. 2012, с. 40], Боряна Боянкинска [Боянкинска, Б. 2000–2001, с. 244; Колушева, М. 2022, с. 172].

Съществена обаче е информацията в ктиторския портрет, разположен над централния вход, свързващ галерията с нартекса на храма (ил. 1.). Става дума за търновски митрополит, който като израз на преклонение поднася модел на преустроения храм пред Божията майка с Младенеца Христос и в присъствието на върховните апостоли Петър и Павел. Най-важен източник са фотографиите, публикувани като двойно разгърнато приложение в трудовете на Фьодор Успенски [Успенский, Ф. 1901, с. 15]. Андре Грабар също изказва своето мнение относно стиловите особености на стенописния календар [Грабар, А. 1920, с. 125]. Развивайки тези обстоятелства и проследявайки възможните обозначения, съответстващи на стилистиката на стенописния календар, Георги Геров за първи път посочва, че най-вероятно това е митрополит Дионисий I Рали [Геров, Г. 1985, с. 38]. В публичното пространство се изказва и друга теза, че ктиторът бил митрополит Игнатий [Ждраков, З., Орфеев, П. 2019, с. 619–653], което обаче не съответства на истината.

В настоящата публикация съобразно натрупаната информация и съчетаването на нови технологии за дигитализация се анализира дарителската композиция с акценти към надписа и образа на ктитора. Идеята е да се проследят по интердисциплинарен метод възможностите и аргументите за разкриване на името и присъствието на този търновски покровител в контекста на историческите и църковно-политическите събития.

Разпределение на стенописите в галерията

Иконографската програма в галерията включва календарни сцени за 12 месеца (на старогръцки – *μηνός*, равнозначно на *μήν, μέις*) в комбинация с ктиторската композиция над централния вход. Очевидно при направените преустройства арковидните отвори на галерията са подзидани и в тях са оформени прозорци. Това е видно и на ктиторския портрет, който е фотодокументиран, но днес реално не е запазен.

Ктиторската композиция

Тя е поместена над входа, свързващ галерията с нартекса на храма, представява стандартен модел за възпоменаване душата на спомоществателя и поръчителя (*обр. 1.*). Същевременно изображението е важно за запаметяване историческата дата на преустройството и завършването на стенописите в галерията, да се знае постигнатото за бъдещите поколения. Всъщност тази форма на портретна визуализация с година на изписване е свързана с традициите в монументалното изкуство на Византия и е масово разпространена в по-късните етапи от развитието в християнската култура. За съжаление, оригиналният стенописен слой не оцелява след 1913 г, но явно, поради влагата, той е в тежко състояние далеч преди фаталния период на земетресението. Уповавайки се на своя опит, изследователят Фьодор Иванович Успенски вижда само ерозирани останки от буквите и предлага фрагментарно разчитане на ктиторския надпис:

„[...]КРА... ПРОС ОМОУ[...] АПОСТ... ЕПТАГНС КОМНН ПАЛАЮ-
[ΛΟΓΟ]Χ Ετ ζ(ωζ)“ [Успенский, Ф. 1901, с. 15].

Методично в своята работа Андре Грабар изказва мисълта, че ктиторската сцена е стилово еднаква и паралелно изписана със стенописния календар [Грабар, А. 1920, с. 125]. Развивайки тези обстоятелства и проследявайки възможните обозначения, съответстващи на стилистиката на стенописния календар, Георги Геров посочва, че това е митрополит Дионисий Рали [Герев, Г. 1985, с. 38]. Въпреки тези разумни насоки, съответстващи на историческите реалии, Зарко Ждраков и Пламен Орфеев преобръщат представите за изпълнение, твърдейки в своя статия, че ктиторският акт е „надживописван в горната част на арката с три сцени от хоризонталния ред на календарния цикъл, който е обхващал всичките стени на галерията“ [Ждраков, З., Орфеев, П. 2019, с. 621, бел. 1]. Всъщност в ктиторската сцена се виждат неделими художествени елементи, паралелно изпълнени с календарните дни за всеки месец и практически не съществува надживописване! Това е така, защото стилистиката, запечатана на фотография, е еднаква и е учудващо, че тези обстоятелства са незабелязани от такива изтъкнати съвременни експерти. Например щрихите върху скулите на св. апостол Петър са маниерно идентични с щрихите от запазеното лице на св. Теодосий Общежител от северната стена на южната галерия (*обр. 6. и 7.*). Ако изобщо се опитаме да следваме тезата на Ждраков и Орфеев, в такъв случай ще възникнат следните въпроси: 1) защо са изписани ктиторът и патронните светци без други сюжети? и 2) ако това е паралелно с втори стенописен слой от времето на митрополит Игнатий, тогава защо в галерията има ктиторски надпис, а под „Успение Богородично“ и малкия вход от юг в наоса те липсват? На тези въпроси не могат да съществуват смислени отговори! Самите автори усърдно търсят и сравняват изображения на св. първоапостоли Петър и Павел от наоса, но достигат до заключението, че са различни както в иконографски, така и в стилово отношение с тези от ктиторската сцена. Въпреки това и без наличието на аргументи, те „заклучават“, че са от времето на

митрополит Игнатий [Ждраков, З., Орфеев, П. 2019, с. 622]? Реално в ктигорската композиция се вижда преустройството на галерията и очевидно това е от по-късен етап, нямащ нищо общо с действията на митрополит Игнатий Търновски от 1459 – 1460 г. [Мутафов, Е., Тютюнджиев, И., Събев, П. 2011, с. 42–47]. По този въпрос проф. Хитко Вачев пише, че преустройството на галерията е от периода 1588 – 1598 г. и че ктигорският портрет е на Дионисий Рали [Вачев, Х. 2012, с. 44]. М. Колушева счита, че надписът от тези стенописи не може да бъде възстановен и съответно не изказва конкретно предположение [Колушева, М. 2022, с. 172].

Кой е митрополитът в изгубената ктигорска композиция?

В традиционната система за отбелязване на ктигорството задължително първо се изписват имената на върховните небесни покровители (в случая Иисус Христос и Божията майка), след това светците – патрони на храма, и впоследствие – името на дарителя. Преди да се задълбоча в настоящата проблематика, бе необходимо да проследя възможностите за дарителство от поредица регистрирани търновски митрополити. Особено полезна в това отношение е книгата на Иван Тютюнджиев за историята на Търновската митрополия [Тютюнджиев, И. 2007, с. 149–199]. Периодиката за търсене в нея се регламентира съобразно историческите фактори и стилистичните особености на стенописите, за които впрочем многократно са давани мнения от изкуствоведи, че се отнасят към XVI в. Сериозен претендент в това отношение е митрополит Арсений [Тютюнджиев, И. 2007, с. 162]. Съобразно историографските данни от Константинополската патриаршия той заема Търновския престол в периода 1564 – 1580 г. Арсений е сред солидно подготвените богослови за онези времена, учен и изкусен в догматиката, апологетиката, ученик на най-известния и велик ритор в Константинопол Теофан Елеавулк [Тютюнджиев, И. 2007, с. 162]. През годините на своето архиерейство той активно пътува и участва в работата на Синода в Константинополската патриаршия. На българска територия Арсений се споменава в надпис от църквата в Присовския манастир [Тютюнджиев, И. 2007, с. 164]. Несъмнено той полага грижи за българските светини, неговото име се откроява на фона на множество други личности, преминали през Търновската катедра. За повечето архипастири обаче обстоятелствата не са толкова благоприятни от гледна точка на финансови инвестиции, благоустройство и стенописи. За разлика от по-старите предшественици, Арсений все пак завещава престижна християнска територия, изпълнена с мир и догматична чистота. Но дали той е изписан в ктигорската композиция, или по-скоро неговият наследник?

Дионисий I Рали (действащ на българска територия от 1580 до 1598 г.) е другата активна личност, наследник с натрупан опит и самочувствие в политическите, духовните и научните среди. Той е и довереник на Патриаршията на Константинопол и едновременно защитник на българските светини [Тютюн-

джиев, И. 2007, с. 167]. Историческият му профил много повече отговаря на ктиторския портрет! Очевидно изписаният митрополит тогава е с тъмна брада (с едва доловими бели косъмчета), мъж в разцвета на силите, с митрополитски одежди и куколион на главата. Неговото лице (за разлика от цветното копие, отложено в НАИМ, София) в действителност излъчва смиреност и едновременно психологическа концентрация спрямо акта на преклонение пред Божията майка и Младенеца Христос. В противоречие с тезата на Ждраков и Орфеев, митрополит Игнатий, с доста по-разклатено здраве (няколко години преди да почине, ок. 1460 г.) поръчителства стенописите в насоа, а и те нямат нищо общо с тези в галерията.

Ключов фактор за идентификация е наличието на оригинален текст на старогръцки език, видимо разположен над главата на ктитора. Професор Героги Геров се занимава с тълкуване на датировката в надписа от ктиторската композиция, без обаче да има достъп до оригиналната стъклена плака от времето на Ф. Успенски. Той не разполага и с компютърни програми за обработка на илюстративния материал. По-късните изследователи – З. Ждраков и П. Орфеев – повтарят колебливо прочетеното от Ф. Успенски (и от Г. Геров), без да използват възможностите за разчитане чрез модерни технологии. Но ако нямат достъп до качествено фотоувеличение, какво всъщност разчитат? Преди години Г. Геров пише в бележка от своята статия, че надписът, най-вероятно представлява част от молитва към Божията майка и есходен с този на митрополит Неофит във Великата лавра „Св. Атанасий“ на Атон [Геров, Г. 1985, с. 39]. Логично е да се издигне такава теза, но същевременно в бележката на Г. Геров не се извежда нито една разпозната дума на гръцки език и не се прави сравнение (например с перфектно запазения надпис, изписан от ръката на зограф Теофан Стрелица Батас на Света гора/ Атон).

Ново предложение за разчитане на ктиторския надпис

Във втория фотос, публикуван през 1901 г. от Успенски, се вижда петредов надпис, разположен над главите на ктитора и на върховния св. апостол Петър (обр. 2.). В горната част, отляво на рамката, има ерозия на мазилката с живописния слой (вероятно заради проникнала отгоре влага), повредила значителна част от важния текст. Заедно с Калоян Здравков, IT специалист в Народна библиотека „Петко Р. Славейков“, Велико Търново, през 2023 г. направихме седем варианта на дигитализация (панорамно сканиране) на повредения надпис от книжния отпечатък с различни проби на пикселизация. Достигнахме до сканиране в съотношение 1200 dpi на страниците. След това от визуализирания материал (12 tiff файла) чрез Gigapixel Topaz Lab се премина към филтриране на определени кадри и се направи първи опит за разчитане на надписа. В резултат на това изплуваха следните откъслечни думи (обр. 6.):

„[...]Η ΔοτΗ[ν]C ΕΗΜΥ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΟΥ Θ[ΕΟΤΟ]ΚΟΥ ...Τ...Μ...
...ΙΚΟΥ[...]ΤΟΣ ΤΧ Τ[...] Α-ΠΑΧ[...]ΑΣ ΚΟΜΝΗ . ΠΑΛΑΕΟΛ[ΟΓ]Χ ...

...ΕΝΑΙ ΤΧ [...]Π...ΝΕ..

...
...“

Адаптация: „[...]Η Δ ὙπΗ[νη]C (=Δεσποίνης) εἶμαι καί παρθενου Θεοτόκου...

...Архиеπίσκοπος(?) ... Κομνην[ού] Παλαιολόγου...“

Превод: „...За Нашата Пресвета Богородица и Приснодева (Мария)...

...Архиепископ(?)... Комнинов и Палеологов ...“

Сходен по съдържание е и ктиторски надпис от храм в Албания, датиран през 1578 г.², особено що се отнася до първия ред от надписа с литургичното *Υπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ αἰπαρθένου Μαρίας*. Разбира се, най-отчетливи и еднакви с видяното от Успенски остават: „ΚΟΜΝΗ[...] ΠΑΛΑΙΟ[ΛΟΓΟ]Χ“, но никъде не виждам проблемната и така горещо дискутирана датировка „ϚωϚ“. Освен това за мен остават неизяснени думи като: „ΕΠΤΑΓΗΣ“, „ΚΡΑ[...]“, „ΟΜΟΥ[...]“, предложени в най-ранната публикация. Настоящият анализ няма претенции за изчерпателност, особено като се има предвид липсата на цялостно запазен текст с ясни букви, но доколкото е възможно, публикуването на дигитализирани фотоси би могло да допринесе за разпознаване името на митрополита. Ако в надписа действително фигурира „ΠΑΛΑΙΟ[ΛΟΓΟ]Χ“, тогава кой търновски митрополит е считан за наследник на Палеологовата династия? В гръцките официални документи от XVI век е известен само един – *Διονύσιος Ἱ Ράλλης Παλαιολόγος* [Russo, D. 1939, p. 107; Papadopoulos, S. 1984, p. 48; Новиков, Н. 1789, с. 351; Тютюнджиев, И. 2007, с. 167].

В прочутото писмо от 1592 г. до руския цар Фьодор Иванович този човек се представя по следния начин: „...аз, смиреният митрополит Дионисий Търновски и Ларски, Кантакузин и Палеолог и приятел от патриаршеския събор...“ [Новиков, Н. 1789, с. 351; Тютюнджиев, И. 2007, с. 167]. Вселенският патриарх Йеремия II сам потвърждава в писмо до княз Борис Годунов високоото доверие към тази личност: „...Затова ние избрахме и изпратихме при светия цар и при тебе нашия господин, изкусния мъж от велик род, от бившите константинополски царе, преосвещения търновски митрополит и властител на цялата българска земя, в светия дух възлюбен брат на наше смирение и съслужебник, господин Дионисий, и той пред нашето патриаршеско лице беше избран от целия архиерейски събор“ [Горанчев, В. 2019, с. 310]. В този смисъл употребата на „ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ“ в надписа на ктиторската сцена в галерията на „Св. Апостоли Петър и Павел“ (съобразно данните от Ф. Успенски) трябва

² Οὗτος θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Υπεραγίας, Ενδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ αἰπαρθένου Μαρίας... [Pora, T. 1999, p. 86].

да се отнася към същия Дионисий Рали, титулуван „Палеолог“. Като допълнение за идентификацията припомням, че съзаклятникът Павел Джорджич пише в писмо до австрийския херцог Максимилиан III следното: „*Дионисий Рали бил шурей на Ороардо Гаяни и племенник на Кантакузините...*“ [Тютюнджиев, И. 2007, с. 167].

Съвсем логично е и като стилистика в галерията да се отнесат стенописите към времето на управление на този митрополит, но до периода на подготовеното въстание в Търновград – 1598 г. Припомням, че този човек е отлично обучен по догматика, превод и тълкуване на библейски текстове, знае много езици и се ползва с авторитет сред различните аристократични кръгове и духовни общности. Несъмнено мащабно преустройството с поръчителство на стенописи може да бъде изпълнено само от такива високопоставени и действащи личности като него.

Изследователите (до този момент) пропускат съществени детайли от дейността на този митрополит. Преди да се установи в Търновград, чрез поръчителството на папа Григорий XIII, той е назначен за преподавател в академията на град Острог (дн. Украйна) [Тютюнджиев, И. 2007, с. 169]. В този просветителски център заедно с други известни богослови и енциклопедисти Дионисий участва в нов превод на Библията. Паралелно с това е игумен на манастира в Дрохобич (на украински език – *Drohobycz*), Лвовска област [Тютюнджиев, И. 2007, с. 168]. Любопитното е, че в този център е съхранен уникалният храм „Св. Георги“ („Святого Юра“) от XVI в., разглобен от селището Надиев (Долина) на дървени панели, пренесен чрез волски впрягове и отново възстановен през 1656 г. (обр. 7.). В него са изписани „Апокалипсис“, календарни сцени с мъченичества и празници. Тенденциозно в региона има всеобща инициатива за просвещение и визуализиране на църковния календар, строго установен и независим от предложените новости на Римокатолическата църква. В манастирите на Молдова по инициатива на владетеля Петру Рареш през същия период се извършват мащабни преустройства (Хърлау, 1530 г., Воронеж, 1547 г.). Подробни стенописни декорации се изпълняват и в периода на Дионисий Рали Палеолог, например в Sucevița стенописите са изпълнени през 1596 г. Във всички храмове, поради монументалните градежи, се дава възможност да се изпишат подробни календари за всеки ден от месеците. Тези достижения със сигурност са известни на нашия духовник, който работи и пътува в контактните зони между молдовските, руските и украинските територии.

Съществено за настоящата работа е да посоча, че през 1600 г. в Яш се провежда църковен събор (със специалното участие на Михаил Храбри), в който е прието съдбоносното решение Дионисий I Рали Палеолог да поеме митрополията на Молдовското княжество с център Сучава. Въпреки напуснатите български територии на базата на запазено синодално писмо той е описан като: „*всеосвещен митрополит на цялата Търновска митрополия, ипертим и екзарх на цяла България*“ и освен това става „*проедър на пресветата митро-*

полия на Сучава“, а „според избора на архиереите има право да ръкополага епископи“ [Тютюнджиев, И. 2007, с. 180].

В досегашните публикации се анализира ктиторската композиция в галерията на търновския храм до най-големи подробности, но поради погрешна датировка се пропускат възможности за сравнения с аналогични стенописи, запазени в северномолдовските манастири от XVI в. Освен това очевидно ктиторската композиция в галерията „Св. Апостоли Петър и Павел“ е изпълнена от ръката на същия зограф, илюстрирал църковния календар (*обр. 3., 4.*). Неговият подход със специфично щрихиране в светлите области на лицата и откритите части (ръце), използването на бялата мазилка като основа за тониране на дрехите са все показатели за единен стил и еднакъв период на изпълнение. В ктиторския портрет се забелязват стегнатост на формите и афинитет към орнаментиката. По отношение на изписаното облекло се маркират съществени показатели. Архиерейският сакос на Дионисий Рали Палеолог е украсен с везани мотиви (*обр. 1.*). Същото се отнася до омофора, набедреника и наръкавниците. Освен това специално внимание обръщам на митрополитското покривало за глава (на староруски и староукраински език е със сходно название – КАП-ТЫРЬ), заоблено, без остър връх, съществувало преди реформата на патриарх Никон. Още през 1546 г. в манастира „Ставреникита“ Теофан Стрелица Батас (Критски) изписва портрет на благодетеля и ктитор – константинополския патриарх Йеремия I (*обр. 1., 2.*). Неговото покривало на главата е идентично със запечатаното на фотографията от публикацията на Успенски [Chatzidakis, M. 1986, f.1]. Подобно на монашеския куколион (от гръцки език – *κουκόλλιον*), покривалото се подшива с бял конец с изпъкващи християнски символи и се носи от най-висшите архиепастири на църковни общности. Например с подобен КАПТЫРЬ и одежди е изписан молещият се митрополит Григорий във Воронежкия манастир [Dragut, V. 1983, p. 179]. В предложения образец от Великата лавра на Атон молещият се митрополит Неофит пред Божията майка носи идентично черно покривало [Геров, Г. 1985, с. 38]. По подобен начин е забулен и лариският митрополит Дионисий в „Анапавса“, Метеорите [Геров, Г. 1985, с. 39]. Интересен в това отношение е портретът на вселенския патриарх Йеремия II Транос, реален покровител и наставник на Дионисий Рали Палеолог. Портретът е отпечатан през 1577 г. от известния гравьор Jost Ammann и отразява официалната тенденция в облеклото в Константинополската патриаршия. На прецизния цветен отпечатък се вижда как монашеският КАПТЫРЬ се разкроява под ушите и се спуска със същите ленти по раменете. Покривалото е съчетано с шапка с впечатляващо широка периферия, оцветени в яркочервен цвят [Ammann, J. 2022, fol. 40] (*обр. 5.*). Подобна е кройката на покривалото и на друг представител на столичната върховна власт, но отново в черен цвят [Ammann, J. 2022, fol. 39]. Несъмнено стенописният портрет на Дионисий Рали в търновския храм съответства на тенденциите за официално облекло, продиктувани от Цариградската патриаршия.

Моделът на храма също така е интересен, защото се вижда че в прозорците решетките са били направени във формата на двуглави орли с християнски кръст по средата. Самите орнаменти по лицевите части на вратите също така подсказват за прецизна дърворезбена украса. Несъмнено църквата след ремонта и стенописването е изглеждала доста бляскава и приветлива за богомолците.

Митрополит Дионисий Рали Палеолог и календарните спорове по време на неговото управление

Преди да продължа с анализа, ще поясня някои съществени факти относно понятията „стар“ и „нов“ стил в църковния календар. Разминаванията в терминологията и начините на изчисляване на празниците и датировките започват именно през периода на изписване галерията в „Св. Апостоли Петър и Павел“ в Търновград. А митрополит Дионисий Рали трябва да реагира съобразно развоя на събитията и може да се каже, че това е съблюдавано като иконографска програма в официалната църква на Търновград. Всъщност православният календар е замислен и регламентиран като гаранция за дисциплина и точно управление. Макар и парадоксално да звучи, календарът (по Византийския типикон) в трудни периоди на войни и миграции, особено след стопяването на императорския авторитет и прекъсването на официалните дворцови летоизчисления, губи функциите на унификатор. Напротив, неговото индивидуално преизчисляване и адаптирането на старинни устойчиви празнични модели и традиции в поместните църкви през вековете се превръща във фактор за разминавания и разногласия. Например Коптската, Етиопската, Сирийската и Арменската църква продължават да използват свои независими календари през XV – XVI в. От друга страна, мъченичествата не стихват, чудесата се проявяват в различни места и по всяко време (например вследствие на войните между Османската империя и Западна Европа), което означава, че календарът се попълва и обогатява с времето от най-висшите представители на поместни църковни събори. Съществено за настоящото изследване е да се подчертае, че в областите, където са издигнати и утвърдени големите християнски центрове, особено по време на Палеологовата династия, несъмнено се появяват стенописни календари по Византийския типикон (Константинопол, Солун, Грачаница, Дечани).

През XVI век митрополитската църква „Св. Първоапостоли Петър и Павел“ в Търново несъмнено продължава да играе съществена роля в духовния живот на Търновград. Вероятно през 80-те години на XVI в. са предприети значителни конструктивни преустройства и съответно оформената и новоизмазана галерия е изписана с календар за цялата година, със „Страшния съд“ и ктиторска композиция. От 1580 до 1598 г. Търновската митрополия несъмнено е ръководена от Дионисий I Рали Палеолог [Тютюнджиев, И. 2007, с. 167]. В контекста на демонстрирана политика и високата богословска подготовка са

тематично поръчани стенописи, които да бранят идеята за времева унификация и строгост на византийския канон. И това не е случайно, защото Дионисий Рали е ярък представител на Константинополската патриаршия.

Съществено е да отбележим, че през годините на неговото управление настъпват промени и международни противоречия относно коректността на астрономическите изчисления. Никой автор в досегашните изследвания за съответния храм не е обръщал внимание на този исторически контекст. Същевеният спор, за който става дума, се поражда по отношение на отброяването на високосните години и регламентирането на дните. В стария византийски календар (наречен така заради по-архаичните методи на изчисление) за всяка четвърта високосна година се добавя по един допълнителен ден (последен за месец февруари), докато западните астрономи обявяват, че годините, които са кратни на 100, не са високосни. Съответно заради това трябва да се отнемат дни и да се коригира общият им брой за година – 365, 2425. С течение на времето цели 10 дни в календара осезателно се натрупват, за 80-те години на XVI в. разликата е очевидно голяма, а това не е правилно и за намиране на християнската Пасха.

Естествено научните новости шокират християнските общности, а това, че математическите изчисления произлизат от представители на Йезуитския орден, предизвиква още по-голямо недоверие. Пораждат се спорове, разделянето между католици и православни се задълбочава. Новият календар всъщност е официално въведен на 4 октомври 1582 г. и предхожда католическата була на папа Григорий XIII от 24 февруари 1582 г., но това важи само за доверените католически общности. Новостите доста трудно са възприети от независимите църковно-административни области, населени с православни и/или видове протестанти, но все пак разликите стават очевидни. Сред първите реформатори на византийския календар са предстоятелите на Полско-литовската църква. Остра в това отношение е реакцията на вселенския патриарх Йеремия II Транос, който впрочем е роден в Анхиало (дн. Поморие). Неговият предшественик и едновременно съперник за патриаршеския престол е Митрофан III Константинополски (вероятно по произход етнически българин). Негова е идеята за сближаване между Рим и Константинопол чрез приемането на Григорианския календар. Но Йеремия II свиква събор през 1583 г., на който предложението е отхвърлено, както и новостите в латинския календар. Йерусалимският патриарх св. Доситей свидетелства, че на друг събор от 1593 г. се излиза с общо решение *„новият календар, измислен от латинците, да бъде предаван на анатема“* [Επισκόπου Ὁρεῶν Κυπριανοῦ. 2011, 3]. Позицията на търновския митрополит е съществена в този конфликт, несъмнено той е довереник на Константинополската патриаршия и поради тази причина е удостоен да пътува през 1591 г. и да връчи лично грамота за признаването на патриаршески титул на руския архиепископ [Новиков, Н. 1789, с. 351; Тютюнджиев, И. 2007, с. 171]. По този начин позициите на Православието се

трансформират във велика сила, противодействаща на Османската империя. Забележително е, че в по-ранни периоди лично папа Григорий XIII се застъпва за преподавателската дейност на Дионисий Рали в Острог. Естествено в тези ранни години няма повод за противопоставяния. Назначаването му за търновски митрополит обаче е изцяло под егидата на Йеремия II Транос (*обр.* 5.). В този смисъл подходът на търновския митрополит оттогава е в унисон с политиката на Константинополската патриаршия и във всички случаи е защитавано правото на традиционното летоброене.

Тезата на Георги Геров за това, че Дионисий I Рали Палеолог поръчителства изписването на галерията в „Св. Апостоли Петър и Павел“, е представена в сп. „Изкуство“ още през 1985 г. [Геров, Г. 1985, с. 33–39]. Преглеждайки всички възможности за поръчител въз основа на поредицата от сменящи се търновски митрополити, отново достигам до най-логичния избор действително това да е той. В контекста на съвпадението „КОМNH . ПАЛАΙΟ[ΛΟΓΟ]Χ“ с името на Дионисий I Рали е редно да посоча, че 1598 г. е твърде динамична, изпълнена с очаквания за нахлуване на освободителни войски, водени от Михаил Витязул. Едва ли точно в навечерието на Първото Търновско въстание са поръчани и изпълнени стенописите. Това не е възможно да се случи и през 1595 г., поради нападенията на влашкия воевода Аарон Вода в земите край Русенско [Тютюнджиев, И. 2007, с. 174]. Припомням, че походът на влашкия княз Михайл Витязул от 10 септември 1598 г. предизвиква уплаха и миграции на голяма част от българското население. В такива неспокойни периоди не се изписват мащабни стенописи, ктиторска композиция и календар! Според мен обновяването е под зоркото око на митрополита около 1587 – 1588 г., като реакция на разразилите се спорове относно новопоявилият се Григориански календар. В този смисъл е поканен зограф, който е разполага с официален (Константинополски) образец и съобразно традициите рисува дните за целия богослужебен кръг. Разбира се, че на места си позволява да добави столични иконографски модели. Тези особености са забелязани и на места отразени в статията на Г. Геров [Геров, Г. 1985, с. 36–38].

В стилово отношение зографът в „Св. Апостоли Петър и Павел“ не излиза от стандартната поствизантийска схема. Това е добре познато от паметниците в Печ, също така в големите манастири на Молдавия и Влашко. Регистрира се афинитет към белите дрехи, умело съчетаване на много светли и тъмни участъци, с вмъкнати декоративни фризове и орнаменти по дрехи и архитектура. Този автор предпочита светли, малахитовозелени тонировки (по терени, като основни цветове и на дрехи), комбинира ги със светла охра, керемиденочервени нюанси, както е в манастирите Сучава, Пробота (дн. Румъния). Завършва образите с остър детайл и шрихирани бликове, с рязкост на границите. Ръката му умее да контролира рисунъка и да репликира сюжетите наративно, в типично поствизантийски маниер, чрез линирано стягане на фигурите. На места надребнява детайлите и сухо отразява психологически състояния на мъчени-

ците и светците. В резултат на работата са налице прецизност в композициите, спазване на ритъм с топли и студени тонове, за да се получи респектираща обобщеност. Тези комбинации доближават до техниките и стилистиките за изобразяване на календарите и ктиторските композиции в румънските манастири от XVI – XVII в. В резултат е изписан молещият се митрополит Дионисий Рали Палеолог, с черна брада (жизнено подкрепен чрез застъпничеството св. Петър и св. Павел), облечен в официални празнични одежди, поднасящ модел на своето трудолюбие и духовно преклонение.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Алексиев, Й. 2002 – Йордан Алексиев. За светците-покровители на столичния Търнов (Опит за локализация на църквите, в които са се пазели мощите им). – В: *Търновска книжовна школа*, 2002, 7, 411–433. [Yordan Aleksiev. Za svettsite-pokroviteli na stolichnia Tarnov (Opit za lokalizatsia na tsarkvite, v koito sa se pazeli moshtite im). – V: *Tarnovska knizhovna shkola*, 2002, 7, 411–433].

Берон, В. 1886 – Васил Берон. Археологически и исторически издирвания. Търново, 1886; Велико Търново, 2006. [Vasil Beron. Arheologicheski i istoricheski izdirvania. Tarnovo, 1886; Veliko Tarnovo, 2006].

Боянкинска, Б. 2000–2001 – Боряна Боянкинска. Календарните сцени в църквите „Св. ап. Петър и Павел“ във Велико Търново и „Рождество Христово“ в Арбанаси – сходства и различия. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 2000–2001, XV–XVI, 243–248. [Boryana Boyankinska. Kalendarnite stseni v tsarkvite „Sv. ap. Petar i Pavel“ vav Veliko Tarnovo i „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi – shodstva i razlichia. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 2000–2001, XV–XVI, 243–248].

Василев, Ц. 2021 – Цветан Василев. Свитъците на монаси и светци в южната галерия на митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – *Проблеми на изкуството*, 2021, 2, 42–50. [Tsvetan Vasilev. Svitatsite na monasi i svettsi v yuzhnata galeria na mitropolitskia hram „Sv. sv. Petar i Pavel“ vav Veliko Tarnovo. – *Problemi na izkustvoto*, 2021, 2, 42–50].

Вачев, Х. 2002–2003 – Хитко Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 2002–2003, XVII–XVIII, 269–276. [Hitko Vachev. Prinos kam stroitelnata istoria na tsarkvata „Sv. ravnoapostoli Petar i Pavel“ vav Veliko Tarnovo. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 2002–2003, XVII–XVIII, 269–276].

Вачев, Х. 2012 – Хитко Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV – XVIII в. Велико Търново, 2012. [Hitko Vachev. Rezidentsii, tsarkvi i manastiri v Tarnovskata mitropolia prez XV – XVIII v. Veliko Tarnovo, 2012].

Геров, Г. 1985 – Г. Геров. Стенописният календар от църквата Петър и Павел в Търново. – *Изкуство*, 1985, 3, 34–39. [G. Gerov. Stenopisniyat kalendar ot tsarkvata Petar i Pavel v Tarnovo. – *Izkustvo*, 1985, 3, 34–39].

Грабар, А. 1920 – Андре Грабар. Материалы по Средневековому искусству в Болгарии. – *Годишник на Народния музей*, 1920, 2, 97–164. [Andre Grabar. Materialy po Srednevekovomu iskusstvu v Bolgarii. – *Godishnik na Narodniya muzey*, 1920, 2, 97–164].

Горанчев, В. 2019 – Веселин Горанчев. За връзките между Русия, Православния изток и българските земи през периода XV – XVII век. – *Епохи*, XXVII, 2019, 2, 299–316. [Veselin Goranchev. Za vrazkite mezhdru Rusia, Pravoslavnia iztok i balgarskite zemi prez perioda XV – XVII vek. – *Epohi*, XXVII, 2019, 2, 299–316].

Герлах, С. 1976 – Стефан Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар Мария Киселинчева. София, 1976. [Stefan Gerlah. Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad. Podbor, prevod, uvod i komentar Mariya Kiselinceva. Sofia, 1976].

Ждраков, З., Орфеев, П. 2019 – Зарко Ждраков, Пламен Орфеев. Ктиторският портрет на митрополит Игнатий и Христовата генеалогия в катедралната църква на Търново св. първоапостоли Петър и Павел. – В: *Търновска книжовна школа*, 2019, XI, 619–653. [Zarko Zhdrakov, Plamen Orfeev. Ktitorskiyat portret na mitropolit Ignatiy i Hristovata genealogia v katedralnata tsarkva na Tarnovo sv. parvoapostoli Petar i Pavel. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*, 2019, XI, 619–653].

Григорович, В. 1877 – Виктор Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва, 1877. [Viktor Grigorovich. Ocherk puteshestviya po YEvropeyskoy Turtsii. Moskva, 1877].

Иванова, К. 1971 – Климентина Иванова. Похвалното слово за Йоан Полиотовски от Евтимий Търновски. – *Старобългарска литература*. София, 1971, 1, 30–53. [Klimentina Ivanova. Pohvalното slovo za Yoan Polivotski ot Evtimiy Tarnovski. – *Starobalgarska literatura*. Sofia, 1971, 1, 30–53].

Колушева, М. 2022 – Мария Колушева. Велико Търново, църква „Св. ап. Петър и Павел“. – *Корпус на стенописите от XVI век в България*, ред. Б. Пенкова. София, 2022. [Mariya Kolusheva. Veliko Tarnovo, tsarkva „Sv. ap. Petar i Pavel“. – *Korpus na stenopisite ot XVI vek v Bgaria*, red. B. Penkova. Sofia, 2022].

Майендорф, Й. 1995 – Йоан Майендорф. Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. София, 1995. [Yoan Mayendorf. Vizantiysko bogoslovie. Istoricheski nasoki i dogmaticheski temi. Sofia, 1995].

Миятев, К. 1921 – Кръстю Миятев. Палеографски бележки върху няколко Търновски надписа. – *Годишник на Народния музей за 1920 г.*, 1921, II, 81–92. [Krastyu Miyatev. Paleografski belezhki varhu nyakolko Tarnovski nadpisa. – *Godishnik na Narodniya muzey za 1920 g.*, 1921, II, 81–92].

Мутафов, Е., Тютюнджиев, И., Събев, П. 2011 – Емануел Мутафов, Иван Тютюнджиев, Пламен Събев. Надписът от олтарната абсида на Търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – *Проблеми на изкуството*, 2011, 2, 42–47. [Emanuel Mutafov, Ivan Tyutyundzhiev, Plamen Sabev. Nadpisat ot oltarnata absida na Tarnovskata mitropolitska tsarkva „Sv. sv. Petar i Pavel“. – *Problemi na izkustvoto*, 2011, 2, 42–47].

Новиков Н. И. 1789 – Николай Иванович Новиков. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся Издание второе, вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологической по возможности приведенное. Москва, 1789. Кн. 12/5, 1–462. [Nikolay Ivanovich Novikov. Drevnyaya rossiyskaya vivliofika, sodержashchaya

v sebe: sobraniye drevnostey rossiyskikh, do istorii, geografii i genealogii rossiyskiya kasayushchikhsya Izdaniye vtoroye, vnov' ispravlennoye, umnozhennoye i v poryadok khronologicheskoy po vozmozhnostiprivedennoye. Moskva, 1789. Kn. 12/5, 1–462]. <http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/izvori_buntove/1_ternovsko/1591_pismo_dionisii-tsar_feodor.htm>

Попконстантинов, Х. 1893 – Христо Попконстантинов. Упътване за града Велико Търново и околностите му. Търново, 1893. [Hristo Popkonstantinov. Upatvane za grada Veliko Tarnovo i okolnostite mu. Tarnovo, 1893].

Тютюнджиев, И. 2007 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV – XIX век. Велико Търново, 2007. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV – XIX vek. Veliko Tarnovo, 2007].

Прашков, Л. 1984 – Любен Прашков. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI век. – В: *1300 години българско изобразително изкуство*. София, 1984, 41–49. [Lyuben Prashkov. Za Tarnovskata zhivopisna shkola i hronologiyata na neynite pametnitsi ot kraya na XII do kraya na XVI vek. – V: *1300 godini balgarsko izobrazitelno izkustvo*. Sofia, 1984, 41–49]

Успенски, Ф. 1901 – Фьодор Успенски. О древностях города Тырново – Известия Русскаго археологического института в Константинополе, 1901, VII, 13, 1–24. [F'odor Uspenski. O drevnostyakh goroda Tyrnovo – Izvestiya Russkago arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole, 1901, VII, 13, 1–24].

Филов, Б. 1914 – Богдан Филов. Църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. – *Известия на Българското историческо дружество*, 1914, IV, 214–233. [Bogdan Filov. Tsarkvata „Sv. Petar i Pavel“ v Tarnovo. – *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, 1914, IV, 214–233].

Ammann, J. 2022 – Jost Ammann. Ensemble de gravures de costumes de Turquie du XVIe siècle. Estampe 1577, Leather bound, 2022.

Chatzidakis, M. 1986 – Manolis Chatzidakis. The Cretan painter Theophanis. The final phase of his art in the wall-painting of Holly monastery Stavronikita. Mount Athos, 1986.

Dragut, V. 1983 – Vasile Dragut. La peinture murale de la Moldovie. Bucarest, 1983.

Grabar, A. 1928 – Andre Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris 1928/ repr., 1960.

Kanitz, F. 1882 – Kanitz, Felix. Donau Bulgarien Und Der Balkan. Band 1–3, Renger'sche Buchhandlung Gebhard & Wilisch, 1882.

Melchioris, G. 1627 – Goldasti Melchioris. Heiminsfeldii De Bohemiae Regni, Incorporatarvmque Provinciarvm, Ivribvs ac priuilegiis; necnon de hereditaria Regiae Bohemorum familiae succeßione Commentarii: In libros VI. diuisi, & Inde A Prima Vsque Origine Ad praesentem aetatem quàm diligentissimè & accuratissimè deducti. München, Bayerische Staatsbibliothek, 1627.

Mijović, P. 1973 – Pavle Mijović, Menolog, istorijsko-umetnička istraživanja. Belgrade, 1973.

Nilles, N. 1971 – Nicolaus Nilles, Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis. Farnborough, Gregg, 1971.

Papadopoulos, S. 1984 – Papadopoulos, S. Le métropolit de Veliko Tărnovo Denis Rallis Paléologue et ses efforts pour la libération des Grecs et des Bulgares asservis. – В: *Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV*

do sredata na XIX vek. Sofia, 1984, 47–50. [Kulturni i literaturni otnoshenia mezhdu balgari i gartsi ot sredata na XV do sredata na XIX vek. Sofia, 1984, 47–50].

Popa, T. 1999 – Theofan Popa. Mbishkrime të kishave në Shqipëri. Akademia e Shkencave. Tirana, 1999.

Russo, D. 1939 – Demosthene Russo, Studi istorice Graeco-Romanie. Volume 1, Bucuresti, 1939.

Αναστασιος Β. 2013 – Βασιλειαδης Αναστασιος, Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιος Β' (893 – 901). Τομέας Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Χριστιανικής Γραμματείας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Θεσσαλονίκη, 2013.

Επισκόπου Ώρεων Κυπριανοῦ 2011 – Επισκόπου Ώρεων Κυπριανοῦ. Τὸ «Σιγγίλιον» τοῦ 1583 κατὰ «τοῦ καινοτομηθέντος καλενταρίου παρὰ Λατίνων». Φυλὴ Ἀττικῆς 2011.<http://www.hsir.org/pdfs/2011/06/22/20110622aSigglion1583/20110622aSigglion1583.pdf>

Обр. 1. *Част от ктиторската композиция в галерията на църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, Велико Търново (по Успенски, 1901 г.), 1588 г.*

Обр. 2. Детайл от ктиторската композиция
с надпис на гръцки език
(сканинг, първо ниво, по Успенски, 1901 г.,
НБ „П. Р. Славейков“ Велико Търново)

Обр. 3. Детайл с лицето на св. апостол Петър
от ктиторската композиция
в „Св. Апостоли Петър и Павел“ във Велико Търново

Обр. 4. Константинополският патриарх Йеремия II Транос, гравюра от Jost Ammann, 1577 г.

Обр. 5. Детайл от оцелял стенопис в галерията на търновския храм

Обр. 6. Второ ниво, възстановка на ктиторския надпис от композицията

Обр. 7. Интериор от църквата „Св. Георги“ („Св. Юра“) в Дрохобич, дн. Украйна (XVI в.)